

A. STARC

O PROMJENAMA STRUKTURE POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA U HRVATSKOJ

U analizama poljoprivrede sve više se ističe značenje demografskih promjena i potreba da se te promjene pobliže istraže. Posebno to vrijedi za individualnu poljoprivredu u kojoj su promjene u broju i strukturi aktivnog i ukupnog stanovništva veoma intenzivne. Već sama činjenica da je u poslijeratnom razdoblju došlo do velikog smanjenja radne snage i površina seljačkih gospodarstava ukazuje na to da su morale nastati velike strukturne promjene i da se je pojavio problem kako da se smanjena radna snaga zamijeni strojevima i drugim sredstvima i da se proizvodnja organizira na novi način. Danas se govori čak o nedostatku radne snage u individualnim gospodarstvima za razliku od tzv. tehnoloških viškova u društvenim gospodarstvima. Ova postavka zahtijeva ipak objašnjenje, bar što se tiče individualne poljoprivrede, ali se iz nje može pretpostaviti da se radi o sasvim drukčijoj situaciji nego ranije kada se je govorilo o velikoj agrarnoj prenaseljenosti.

Za samo dvadeset godina, od 1961. do 1981. prema popisima stanovništva i domaćinstava, učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom smanjilo se je u Hrvatskoj od 43% na 15%, a aktivnog stanovništva od 50% na 21%. Uporedo s tim išao je porast gradskog stanovništva u ukupnom od 31% na 51. Udio radnika društvenog sektora u aktivnom stanovništvu povećao se je od 42% na 68%. S većim ili manjim intenzitetom takve promjene odigrale su se u svim republikama i pokrajinama Jugoslavije. Shvatljivo je da se iza ovih suhih postotaka kriju milionske migracije stanovništva i da su nastale velike promjene u profesionalnoj i klasnoj strukturi društva. A što se tiče sela i poljoprivrednog stanovništva to je značilo nastavak dezagrarizacije ubrzanim tempom. Doduše, broj stanovništva u domaćinstvima koja posjeduju zemlju mnogo je veći od broja samog poljoprivrednog stanovništva (jer u njima žive i zaposleni izvan gospodarstva i ostali nepoljoprivrednici), ali se i on smanjuje, a osobito broj aktivnih poljoprivrednika u tim domaćinstvima.

Novi popis stanovništva i domaćinstava 1981. koji je pokazao veći pad poljoprivrednog stanovništva nego prethodne procjene, aktualizirao je mnoge probleme koji su se i ranije postavljali, ali sada u izoštrenom obliku. Izraziti pad broja aktivnog poljoprivrednog stanovništva ukazuje na problem kako da se u novim uvjetima povećava poljoprivredna proizvodnja na osnovi veće produktivnosti rada, da bi se zadovoljila rastuća potražnja prehrambenih proizvoda. Sociološki aspekt svih ovih promjena i krug pitanja koji se s tim u vezi javlja mnogo je širi. Ali to nije predmet ovog prikaza.

U ovom tekstu analizirano je poljoprivredno stanovništvo, posebno aktivni dio — radna snaga u poljoprivredi — prema novom popisu 1981. i promjene koje su nastale u odnosu na ranije popise 1961. i 1971. godine. Podaci se odnose prvenstveno na individualnu poljoprivredu. Zaposleni u društvenom sektoru predstavljaju manji dio aktivnog poljoprivrednog stanovništva (oko 5% po kriteriju zanimanja) i problemi radne snage su drukčije naravi. Izostavljena je usporedba s drugim republikama i pokrajinama osim nekih napomena o specifičnostima Hrvatske. Navedeni su, međutim, za Hrvatsku podaci po regijama tj. zajednicama općina, koji daju potpuniji uvid u demografsku situaciju od republičkog prosjeka. Potrebno je još spomenuti da usporedbe 1981. s ranijim popisima zadaju mnoge poteškoće zbog promjena u metodologiji. Dalja obrada popisa stanovništva i domaćinstava u 1981. (do sada je objavljen samo jedan dio rezultata popisa) dat će potpuniju sliku o stanovništvu. Kompletiranje demografske analize s ostalim ekonomskim, sociološkim i drugim informacijama stvar je daljeg istraživanja i ocjene o sadašnjem trenutku i mogućim pravcima budućih promjena.

1. BROJ I STRUKTURA POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA

Globalni podaci o poljoprivrednom stanovništvu u 1961, 1971. i 1981. godini prikazani su u tabeli.

Tabela 1 — Promjene broja ukupnog i aktivnog poljoprivrednog stanovništva (u hiljadama)

	1961.		1971.		1981.		stope 1961-81.	
	ukupno	aktiv.	ukupno	aktiv.	ukupno	aktiv.	ukup.	aktiv.
Ukupno	1789,5	973,9	1235,2	718,9	667,7	414,7	—4,8	—4,2
muško	781,4	520,7	543,7	377,5	292,2	215,9	—4,8	—4,3
žensko	1008,1	543,2	691,5	341,4	375,5	198,8	—4,8	—4,0
% ukupnog stanovništva	43,0	49,8	29,6	40,1	15,2	20,9		

1) Popis stanovništva 1961 (po zanimanju, odbijen broj šumskih radnika); popis 1971. i saopćenje SZS 1983. god br. 102, 240 i 241; popis 1981 (SGH—1983, str. 49)

Podaci se odnose na poljoprivredno stanovništvo po zanimanju (ne po djelatnosti) i to na stanovništvo u zemlji, dakle bez osoba privremeno u inozemstvu. Podaci za 1971. razlikuju se od onih koji se navode u statističkim godišnjacima a uzeti su prema definiciji stanovništva iz 1981. godine. Ipak usporedba nije potpuna. Na usporedivost utječe i promjena u definiciji stalnog stanovništva. Treba uzeti u obzir i to koliko su pouzdani podaci o broju privremeno zaposlenih u inozemstvu i o članovima njihovih obitelji, što utječe i na broj poljoprivrednog stanovništva u zemlji i na veličinu promjene između 1971. i 1981. Broj aktivnog stanovništva u

poljoprivredi po djelatnosti razlikuje se od onog po zanimanju. Tako npr. u 1981. iznosi 435466 prema 414742 po zanimanju, a razlika se odnosi prvenstveno na društveni sektor u kojem je broj zaposlenih po djelatnosti mnogo veći nego po zanimanju. Sve ove rezerve treba uzeti u obzir pri usporedbama. Ipak brojevi navedeni u ovoj i u slijedećim tabelama mogu se koristiti za analizu karakterističnih strukturnih promjena.

Iz podataka u tabeli (1) može se zaključiti o visokoj stopi smanjenja broja ukupnog i aktivnog poljoprivrednog stanovništva. U drugom razdoblju (1971—1981) stopa je veća nego u prvom razdoblju i iznosi —6,0% godišnje za ukupno stanovništvo i —5,4% za aktivno stanovništvo. Stopa smanjenja broja ukupnog poljoprivrednog stanovništva je prema ovim podacima veća od stope za aktivno stanovništvo. Dalja je karakteristika, u vezi s prvom, porastane pad stope aktivnosti tj. učešća aktivnog poljoprivrednog stanovništva u ukupnom: od 54,4% u 1961. na 58,2% u 1971. i 62,1% u 1981. godini. Slične promjene ustanovljene su i u drugim republikama i pokrajinama. U prosjeku Jugoslavije u razdoblju 1971—1981. broj poljoprivrednog stanovništva opadao je po prosječnoj stopi od 4,8%, a aktivno stanovništvo po stopi od 4,1% godišnje, a u relativnim odnosima od 35,3% na 19,8% ukupnog stanovništva u zemlji; aktivno stanovništvo od 46,0% na 26,9%. Stopa aktivnosti povećala se je 54,2% u 1981. godini.

Može se postaviti pitanje odakle toliki pad poljoprivrednog stanovništva. U 1961—1981. broj poljoprivrednog stanovništva se je smanjio za 1121,8 hiljada ili prosječno godišnje za 56090 osoba, a broj aktivnog stanovništva za 559,2 hiljada ili 27960 godišnje, kod čega je u drugom razdoblju smanjenje bilo čak veće nego u prvom. Prethodne procjene uoči popisa 1971, a isto tako uoči popisa 1981. godine bile su opreznije (Za 1981. ocjena je bila 22,3% ukupnog stanovništva za Hrvatsku i 28,8% za Jugoslaviju, vjerovatno po kriteriju djelatnosti. SGJ 1982). Pogotovo za 1981. godinu toliko smanjenje poljoprivrednog stanovništva nije se očekivalo ni u projekcijama demografa ni u analizama ekonomskih instituta. Iz ovoga slijedi i drugo pitanje koji su osnovni faktori djelovali u pravcu smanjenja broja poljoprivrednog stanovništva i posebno radne snage u poljoprivredi. Ili drugim

Tabela 2 — Struktura poljoprivrednog stanovništva po starosti

	ukupno			aktivno			indeks 81/61 aktivno
	1961.	1971.	1981.	1961.	1971.	1981.	
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	43
do 19 godina	33,1	31,2	19,2	9,3	9,4	2,9	13
20 — 44	31,3	27,8	22,2	47,6	40,2	28,5	26
45 — 59	19,3	19,4	31,3	27,3	25,9	40,0	62
60 i više	16,2	21,4	27,0	15,7	24,4	28,3	77

Razlika do 100 je »nepoznato«. — Za ukupno poljoprivredno stanovništvo u 1961. i 1971. godini struktura po djelatnosti; a ne po zanimanju kao kod aktivnog stanovništva, što treba uzeti u obzir kod uspoređivanja s 1981. godinom.

riječima, koliki je bio utjecaj autonomnog demografskog faktora a koliki ostalih društveno-ekonomskih faktora koji djeluju na mobilnost poljoprivrednog stanovništva. To nije lako kvantificirati ali se može bar dati ocjena.

Jedno od objašnjenja nalazi se u promjenama dobne (starosne) strukture poljoprivrednog stanovništva.

Iz ovih podataka može se zaključiti o relativnom smanjenju broja mlađih dobnih skupina i o visokom učešću starijih poljoprivrednika u ukupnom i aktivnom poljoprivrednom stanovništvu. Promjene u dobnoj strukturi rezultat su u prvom redu zapošljavanje mladih poljoprivrednika u nepoljoprivrednim djelatnostima u zemlji i u inozemstvu. Promjene u dobnoj strukturi su ujedno i glavni razlog zašto se je povećala stopa aktivnosti u (individualnoj) poljoprivredi, za razliku od ostalih zanimanja, društvenih u kojima se stopa aktivnosti smanjuje. Drugo je pitanje zbog čega u aktivnom poljoprivrednom stanovništvu toliko raste udio starijih od 60 pa i od 65 godina, što povećava stopu aktivnosti. O tome su kasnije navedene neke kritičke primjedbe. Fenomen starenja poljoprivrednog stanovništva već su ranije uočili mnogi autori, kao i moguće posljedice nastavka takvog trenda. Uostalom, nije to neka specifičnost naše poljoprivrede nego opća pojava koja je ustanovljena i u drugim zemljama kao rezultat migracije mlađeg stanovništva iz poljoprivrede. Ako se kao indikatori starenja uzmu postotak stanovništva sa 60 i više godina (granična vrijednost 12% ukupnog stanovništva, odnos između ove dobne skupine i one do 20 godina (granična vrijednost 0,40), te prosječna starost poljoprivrednog stanovništva (granična vrijednost 30 godina), onda su svi ti indikatori u cjelini veoma nepovoljni. Najveći postotak poljoprivrednog stanovništva preko 60 a i preko 65 godina u Jugoslaviji ima Hrvatska, a isto tako ima i najveći indeks starenja (1,40), dok Kosovo ima najpovoljnije odnose reprodukcije (indeks 0,18). Uočljiva je razlika u tim indeksima ako se usporedi poljoprivredno i nepoljoprivredno stanovništvo: u Hrvatskoj je odnos 1,40 prema 0,44, u prosjeku Jugoslavije 0,80 prema 0,29. To je samo brojčani izraz poznate pojave da se nepoljoprivredno odnosno gradsko stanovništvo reproducira velikim dijelom dolaskom mlađeg stanovništva sa sela. U individualnim gospodarstvima mješovitog karaktera starosna struktura je nešto povoljnija budući da su zaposleni izvan gospodarstva mlađi od prosjeka poljoprivrednog stanovništva. Iste promjene pokazuje i treći indikator. Prosječna starost poljoprivrednog stanovništva, iznosila je 34 godina u 1961, 37 godina u 1971. i 44 godine u 1981. godini. Još je veći porast prosječne starosti aktivnih poljoprivrednika: 41 godina u 1961, 45 godina u 1971. i 50 godina u 1981. godini. (Radi ilustracije: u 1981. aktivni preko 65 godina koje se u nepoljoprivrednim, društvenim djelatnostima više ne računaju kao aktivni — povećavaju prosječnu starost za 5 godina). I na ovaj način iskazano poljoprivredno stanovništvo u Hrvatskoj je najstarije.

Promjene u ovim demografskim obilježjima pokazuje da je došlo do velikog smanjenja mlađeg stanovništva i porasta starijeg. Posebno treba istaći, s gledišta reprodukcije aktivnog poljoprivrednog stanovništva, smanjenje broja djece do 15 godina. U 1961—1971. njihov broj se je smanjio za 173,4 hiljada, a u 1971—1981. za 213,7 hiljada, te se je koeficijent

ulaska u radnu snagu znatno smanjio (Navedeni brojevi nisu potpuno usporedivi, jer je 1961—1971. računata po djelatnosti a 1971—1981. po zanimanju). U svakom slučaju smanjenje broja ove dobne skupine u zadnjem razdoblju veoma je veliko, pa je i to jedan od razloga smanjenja broja ukupnog poljoprivrednog stanovništva. U cjelini, priliv u aktivno stanovništvo manji je od odliva starijih, tako da će se radna snaga u poljoprivredi već iz demografskih razloga, ne računajući migraciju u nepoljoprivredno stanovništvo, dalje smanjivati.

S ovakvim kretanjima povezane su i promjene o učešću žena u poljoprivrednom stanovništvu. Koeficijent feminiteta (broj žena na 1000 muškaraca) iznosio je u 1981. godini 1290. U odnosu na ranije popise nije se mnogo promijenio u prosjeku, ali se je povećao u starijim dobnim skupinama. Za aktivno stanovništvo koeficijent iznosi 921 u prosjeku, a najveći je u skupini od 20 do 44 godine (1129). U usporedbi s 1961. najviše je povećan u dobnim skupinama preko 45 godina (indeks 145). I drugi podaci ukazuju na povećanu opterećenost žena u poljoprivrednim radovima.

Već je navedeno da ove promjene starosne strukture u krajnjoj liniji rezultiraju iz prelaza poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredno, seoskog stanovništva u gradsko. Takav razvoj dovodi do relativnog smanjenja mlađeg fertilnog stanovništva i povećanog udjela starijih poljoprivrednika, do pada stope prirodnog prirasta i to prvenstveno zbog pada stope nataliteta. U Hrvatskoj, prema podacima vitalne statistike, pad stope prirodnog prirasta poljoprivrednog stanovništva zabilježen je već u ranijim razdobljima a zadnjih godina je veoma izrazit. Stanovništvo u »negradskim« tj. u seoskim i mješovitim naseljima — a u ovim prevladava poljoprivredno stanovništvo — imalo je do 1978. godine pozitivan prirodni prirast, ali svega nekoliko stotina osoba, a od 1978. dalje negativan prirast. U 1981. godini od ukupnog prirodnog prirasta stanovništva u Hrvatskoj od 16035 osoba (3,5 promila) dolazilo je na gradska naselja 19974 osoba, a na ostala naselja 1939 osoba ili oko —1,7 promila. Slične razlike ustanovljene su u središnjoj Hrvatskoj. Budući da su u ovim brojevima obuhvaćeni i zaposleni u inozemstvu, dakle relativno mlađe stanovništvo, prirodni prirast u zemlji je još manji. U svakom slučaju to su nepovoljne demografske tendencije.

2. AKTIVNO STANOVNIŠTVO-RADNA SNAGA U POLJOPRIVREDI

Od posebnog su interesa promjene u broju i sastavu aktivnog poljoprivrednog stanovništva zbog problema radne snage u poljoprivredi, i zbog mogućnosti zapošljavanja u drugim djelatnostima. Neki podaci su već navedeni u prethodnom poglavlju. Prikaz bi bio potpuniji ako bi se dodali podaci o strukturi članova domaćinstava s poljoprivrednim gospodarstvom, gdje su aktivni poljoprivrednici samo dio ukupnog broja aktivnih članova. Tako npr u 1981. odnos između poljoprivrednika i zaposlenih izvan gospo-

1) Po zajednicama općina zabilježen je u 1981. godini neznatan prirodni prirast u negradskim naseljima u ZO Osijek, Varaždin i Split, a u svim ostalim zajednicama općina negativan prirast. U apsolutnim brojevima najveći je negativan prirast u ZO Bjelovar (—1450) i u ZO Zagreb, vanjske općine (—1329), a relativno je visok i u drugim zajednicama općina, posebno u ZO Gospić—Podaci Rep. zavoda za statistiku SRH dati na raspolaganje autoru ovog članka.

darstva iznosio je u prosjeku 44:56. Međutim, ukupan broj poljoprivredne radne snage u tim domaćinstvima ipak je veći od broja aktivnog stanovništva navedenog u tabeli (1), jer aktivnim poljoprivrednicima treba dodati one koji povremeno obavljaju poljoprivredne radove zaposlene izvan gospodarstva, članove s osobnim prihodima, domaćice i ostale izdržavane članove domaćinstva. U vezi s time je stopa smanjenja radne snage u individualnim poljoprivrednim gospodarstvima manja od stope smanjenja samog aktivnog poljoprivrednog stanovništva i iznosi oko 3% godišnje u približno istom razdoblju. Aktivni članovi, poljoprivredni i nepoljoprivredni, u domaćinstvima s poljoprivrednim gospodarstvima čine 45% ukupnog aktivnog stanovništva u zemlji a članovi zaposleni izvan ovih domaćinstava predstavljaju jednu trećinu svih zaposlenih radnika u Hrvatskoj. Ovi složeni odnosi stanovništva analizirani su detaljnije na drugom mjestu.¹⁾

Na ako se ostane na podacima navedenim u tabelama (1) i (2), onda treba istaći znatan pad broja aktivnih poljoprivrednika u čitavom razdoblju, a u 1971—1981. apsolutno i relativno više nego u prethodnom desetogodišnjem razdoblju. Dok je smanjenje broja aktivnog stanovništva u mladim dobnim skupinama pozitivna pojava, a u vezi je s produženim školovanjem, to se ne može reći za poljoprivrednike u dobnj skupštini od 20 do 44 godina, koji se mogu smatrati najviše radno sposobnim. Njihov broj se je za dvadeset godina smanjio za 345 hiljada ili na jednu četvrtinu (indeks 26, stopa—6,6% godišnje). Najmanje je opao broj aktivnih poljoprivrednika starijih od 60 godina (35 hiljada), a unutar ove dobne skupine broj poljoprivrednika starijih od 65 godina jedva da se je promijenio. Učešće žena u aktivnom stanovništvu smanjilo se je u skupini do 20 godina a povećalo se je u svim ostalim, a najviše u dobnj skupini sa 60 i više godina, od 32,2% u 1961. na 40,6% u 1981. godini¹⁾.

1) A. Starc: Individualna gospodarstva-Neke karakteristike prema popisu domaćinstva.

1) Na ovom mjestu treba navesti neke primjedbe o broju aktivnog poljoprivrednog stanovništva u popisima stanovništva.

U analizama statističkih popisa često se ističu poteškoće u utvrđivanju broja aktivnih žena zbog njihovih dvojnih funkcija u gospodarstvima i domaćinstvu, a isto tako i broja aktivnih starijih poljoprivrednika. Stopa aktivnosti žena u poljoprivredi mnogo je veća nego u nepoljoprivrednim djelatnostima, u 1981. godini u prosjeku 53,0% prema 32,2%. Isto tako stopa aktivnosti poljoprivrednika starijih od 65 godina iznosi čak 61,90% (muškarci 86,1%, žene 42,6%), dok u nepoljoprivrednim, pretežno društvenim djelatnostima stopa je minimalna, što je razumljivo s obzirom na mirovinsko osiguranje. Postoji mišljenje, koje zastupaju i mnogi statističari, da podaci o visokoj stopi aktivnosti starijih poljoprivrednika osobito onih s više od 65 godina, kao i žena poljoprivrednika, nisu realni i da preuveličavaju broj u individualnoj poljoprivredi. U stvari u popisima smatra se poljoprivrednikom svaka osoba muškog roda koja se tako izjasni jer obavlja poslove na svojem ili porodičnom posjedu. Kod žena je kriterij da li pretežno radi u gospodarstvu ili domaćinstvu. Anketa o zaposlenosti i utrošku rada na individualnim gospodarstvima, koju su izvršili zavodi za statistiku kao sastavni dio popisa poljoprivrede 1969. godine (Statistički bilten SZS, br 789), pokazala je da je utrošak rada starijih osoba, muških i ženskih, relativno malen. Za žene je ustanovljen u prosjeku relativno visok godišnji utrošak rada, ali bez specifikacije o vrsti poslova. Naravno, najbolje bi bilo da se kao kriterij za aktivno stanovništvo uzme utrošak rada, ali to u popisima stanovništva nije moguće sprovesti. Ovi problemi dolaze do izražaja i kod određivanja produktivnosti rada u poljoprivredi i kod ocjene skrivene nezaposlenosti radne snage u individualnim gospodarstvima.

Iako je, sudeći prema kritičkim primjedbama samih statističara, broj starijih aktivnih poljoprivrednika manji nego što iskazuju popisi, ipak stoji činjenica da je relativno visoko angažiranje starijih poljoprivrednika i žena u individualnoj poljoprivredi odraz postojećih realnih odnosa i rezultat svih onih dugoročnih promjena u strukturi poljoprivrednog stanovništva koji su doveli—kako se navodi u demografskoj literaturi—do »senilizacije« i »feminizacije« radne snage u poljoprivredi. Vjerojatno je nagli prodor mehanizacije u novije vrijeme utjecao na utrošak živog rada, na stupanj zaposlenosti mlađih i starijih poljoprivrednika kao i na rad žena u poljoprivrednim poslovima, što bi trebalo istražiti. Isto tako može se pretpostaviti da će mirovinsko osiguranje poljoprivrednika stvoriti vremenom drukčiju situaciju tj. manji broj aktivnog starijeg stanovništva u poljoprivredi.

Na promjene aktivnog poljoprivrednog stanovništva djelovali su ne samo demografski faktori po sebi nego u najvećoj mjeri društveno-ekonomski faktori, koji su opet povratno utjecali na demografski razvoj. Jedan od tih faktora je zapošljavanje u drugim djelatnostima u zemlji, bilo direktno bilo putem produženog školovanja, a drugi, od 1960-tih godina dalje, zapošljavanje u inozemstvu koje je dalo dodatni impuls da se poremeti i onako nestabilna struktura radne snage u poljoprivredi. Prema popisu stanovništva 1971. godine broj »privremeno« zaposlenih poljoprivrednika u inozemstvu iznosio je 10,30% ukupnog aktivnog poljoprivrednog stanovništva, ali je u najvitalnijoj grupi od 25—34 godina iznosio 21,70% a od toga u grupi muških poljoprivrednika 30,3%, dakle blizu jedne trećine. Ukupnom »transferu« poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti u zemlji treba prema tome dodati i dio koji se odnosi na zaposlene u inozemstvu i članove njihovih obitelji. Prema procjeni ukupan transfer u dvadesetogodišnjem razdoblju 1961—1981. iznosi 1,2 miliona poljoprivrednog stanovništva, a najvažnije je u tome da je transfer aktivnog dijela stanovništva najviše obuhvatio mlađe, vitalnije i mobilnije poljoprivrednike. Može se, doduše, primjetiti da se je zapošljavanje u inozemstvu tokom 1970-tih godina smanjilo i da se je povećao broj povratnika. Ali to ne mijenja mnogo situaciju, pogotovo što se od povratnika samo manji dio vraća u poljoprivredu.¹⁾

Treba spomenuti i djelomičnu migraciju poljoprivrednog stanovništva tj. da jedan dio ostaje u zajedničkom domaćinstvu nakon što se je zaposlio izvan poljoprivrede, što je ranije već navedeno. To je imalo pozitivnu stranu utoliko što se je smanjio pritisak seoskog stanovništva na gradove. To je djelomično ublažilo dezagrarijaciju, za koju se danas sve više priznaje da je bila prenegla i da je treba smiriti. Ranije je, naprotiv, isticano kao »uspjeh« da je našoj zemlji trebalo mnogo manje vremena da se smanji postotak poljoprivrednog stanovništva nego drugim, danas razvijenim zemljama.

1) Prema popisu stanovništva 1981. godine od ukupno 97338 povratnika odnosno od 73891 aktivnih povratnika koji obavljaju zanimanje bilo je 13401 poljoprivrednika ili 18%. Ovdje se, naravno, ne misli podcijeniti njihovu ulogu u unapređenju poljoprivredne proizvodnje, o čemu postoje pozitivni primjeri.

3. REGIONALNE KARAKTERISTIKE

Regionalne razlike u strukturi poljoprivrednog stanovništva i promjene u 1961—1981. godini navedene su u tabeli (3). Regije su ovdje prikazane kao zajednice općina, koje se ne slažu sa demografskim regijama približno homogenim po demografskim obilježjima, ali je to učinjeno zbog praktičnih razloga.

Visoka je stopa smanjenja broja poljoprivrednog stanovništva u slavonsko-baranjskoj regiji (ZO Osijek), najvažnijoj poljoprivrednoj regiji u Hrvatskoj. Istina, indeks starenja u 1981. relativno je povoljan prema prosjeku Hrvatske a isto tako i prosječna starost (41 godina). Međutim ti se podaci odnose na jednu godinu i sigurniji zaključci mogu se izvesti tek praćenjem promjena u dužem periodu. Istraživanja o socijalnoj reprodukciji individualnih gospodarstava pokazala su nepovoljne tendencije. Uostalom i smanjenje radne snage po stopi većoj nego u drugim regijama (osim u jadranskoj) govori o tome. Kod toga treba uzeti u obzir da je pad aktivnog stanovništva u individualnoj poljoprivredi veći nego što je navedeno u tabeli, jer je u iskazanoj stopi sadržan i broj zaposlenih u društvenom sektoru a on se u tom razdoblju nije smanjio. U središnjoj Hrvatskoj ističe se bilogorsko-podravska regija (ZO Bjelovar) i zagrebačka regija (ZO Zagreb, vanjske općine) s negativnim prirodnim prirastom. ZO Zagreb ima i najstarije poljoprivredno stanovništvo; prosječna starost je 48 godina, a aktivnog stanovništva 52 godine. Slične karakteristike ima i zagorsko-međimurska regija (ZO Varaždin), ali bez negativnog prirodnog prirasta u 1981. godini. U toj regiji je veoma visok udio žena u aktivnom poljoprivrednom stanovništvu. Prosječna stopa pada ukupnog i aktivnog stanovništva je i u ovim regijama visoka, te se može očekivati, već zbog demografskog faktora, dalji pad poljoprivrednog stanovništva u slijedećim godinama. Za ličku regiju (ZO Gospić) treba istaći naglo smanjenje učešća poljoprivrednog stanovništva u ukupnom (od 54% u 1961. na 25% u 1981. godini). U dalmatinskoj regiji (ZO Split) i kvarnersko-istarskoj regiji (ZO Rijeka bez Gorskog kotara) stopa pada poljoprivrednog stanovništva je najveća. U ZO Split pad poljoprivrednog stanovništva je i u apsolutnom broju veoma veliko. Ipak je teško objasniti tako visoku negativnu stopu, bez obzira što je zapošljavanje u inozemstvu s tog područja bilo jedno od najintenzivnijih u Hrvatskoj. Vjerojatno se ovdje radi i o slabostima statističkih popisa, promjenama u definiciji stanovništva i dr. Treba još uzeti u obzir specifičnu strukturu stanovništva u domaćinstvima sa zemljišnim posjedom. U ovima je stopa promjena poljoprivredne radne snage iznosila u istom razdoblju —4,8%, dakle manje nego stopa smanjenja samog poljoprivrednog stanovništva.

Regionalne karakteristike prikazane na ovaj način nisu potpune. Trebalo bi analizirati i druge karakteristike individualne poljoprivrede po kojima se razlikuju regije da bi se dobila kompletnija slika. To međutim prelazi okvire ove teme.

Iz svega što je do sada navedeno može se na uvodno postavljeno pitanje odgovoriti da pad broja poljoprivrednog stanovništva u Hrvatskoj ne predstavlja veliko iznenađenje. Osim »normalnih« migracija koje su se odigrale u čitavom poslijeratnom razdoblju treba za novo razdoblje istaći

neke momente. Prvo, velike poremećaje u starosnoj strukturi aktivnog stanovništva koje je izazvano zapošljavanjem poljoprivrednika u inozemstvu, a koje je zatim induciralo dalje poremećaje u strukturi poljoprivrednog stanovništva u zemlji. Tome treba dodati i veliko smanjenje u dobnoj skupini do 15 godina, koje ukazuje na smanjene mogućnosti reprodukcije radne snage u individualnoj poljoprivredi. Zatim, negativne stope prirodnog prirasta seoskog stanovništva u novijem periodu za Hrvatsku u cjelini. Da li je ubrzani pad, naročito u 1971—1981. bio upravo tolik kolik je naveden u tabeli (1) može se eventualno posumnjati zbog metodoloških razlika u popisima i statističkih slabosti, ali to mogu biti korekcije koje neće mnogo promijeniti ovaj silazni trend.

4. NEKA RAZMATRANJA O DALJIM PROMJENAMA

U svim razmatranjima individualne poljoprivrede potrebno je uzeti u obzir da nosioci te proizvodnje-individualna gospodarstva ne predstavljaju homogen sloj nego da među njima postoje razlike u veličini zemljišta, u broju aktivnih poljoprivrednika, a isto tako u posjedovanju strojeva, stoke i ostalih sredstava za proizvodnju. Zbog toga prosječne brojeve, republičke ili regionalne, treba uzeti sa potrebnom rezervom, a promjene kao prosječne tendencije koje sadrže znatna odstupanja. Tako npr. velik broj gospodarstava nema aktivnih poljoprivrednika (prema popisu domaćinstava 1981. čak 55%, premda su to većinom gospodarstva do 1 ha veličine zemljišta), a postoje i takva koja uopće nemaju aktivnih osoba. Očito je da se velik pad broja aktivnog poljoprivrednog stanovništva, koji je naveden u prethodnim poglavljima, nije jednako odrazio u svim gospodarstvima. U jednim on je značio smanjenje skrivene nezaposlenosti, a u drugim se je očitovao kao manjak radne snage s raznim posljedicama i raznim mogućnostima da se pronađu odgovarajuća rješenja. No s gledišta ukupnih rezervi radne snage za druge, nepoljoprivredne djelatnosti odnosno viškova radne snage u samoj poljoprivredi može se zaključiti da više ne postoje veliki viškovi, pogotovo ne u smislu onih viškova prema tumačenjima o agrarnoj prenaseljenosti koji se mogu izvući iz poljoprivrede a da se time ne smanji opseg poljoprivredne proizvodnje. Činjenica, na prvi mah kontradiktorna, da se u individualnoj poljoprivredi sve više osjeća manjak radne snage i da se istovremeno ne smanjuje tendencija zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima, može se objasniti razlikama u dohotku ali i drugim razlozima: većom socijalnom sigurnošću u društvenom sektoru, boljim uvjetima rada, prednostima urbanog života i sl. Sociološka istraživanja o aspiracijama seoske omladine su s tog gledišta veoma indikativna. Smanjenje dispariteta u dohotku nije dovoljno da bi se omladina zadržala u poljoprivredi ako nisu ostvareni ostali uvjeti rada i života.

U ovim razmatranjima o radnoj snazi u individualnoj poljoprivredi treba uočiti da je ubrzana dezagrarizacija poremetila ekonomsku reprodukciju tradicionalnog seljačkog gospodarstva koje se osniva na porodičnoj radnoj snazi i sitnim oruđima prilagođenim toj radnoj snazi i malom zemljišnom posjedu. Doduše u praksi su pronađena rješenja. Nedostatak radne snage rješavan je korištenjem strojeva, promjenama u strukturi proizvodnje, a dohodak iz poljoprivrede kombiniran je sa dohotkom zaposle-

Tabela 3 --- Poljoprivredno stanovništvo, ukupno i aktivno po zajednicama općina

	Osijek	Bjelovar	Varaždin	Zagreb	Sisak	Karlovac	Gospić	Rijeka	Split
	Ukupno poljoprivredno stanovništvo								
Broj polj. stanovništva 1981	160767	136433	68223	116064	47836	38748	21406	19963	58256
% ukup. stanovništva	19,6	38,4	23,7	10,3	24,9	24,2	25,2	3,8	7,0
Pros. stopa 1961—81.	-4,5	-3,5	-3,9	-4,4	-4,0	-4,8	-5,3	-7,6	-8,0
Struktura 1981 ²⁾	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
do 19 godina	23,9	19,0	16,1	13,5	18,2	16,7	18,8	19,3	24,5
20 — 44	22,8	23,7	22,1	20,6	24,0	21,1	21,2	20,3	20,7
45 — 59	30,4	30,8	32,2	33,1	33,0	35,7	32,4	28,3	26,6
60 i više	22,6	26,2	29,2	32,4	24,3	26,1	27,2	31,6	27,8
Indeks starenja	0,95	1,38	1,81	2,40	1,33	1,56	1,45	1,64	1,13
Stopa prirodnog prirasta 1981. u ‰ ³⁾	0,2	-5,6	1,5	-3,7	-2,3	-4,1	-6,2	-1,7	0,1
Aktivno poljoprivredno stanovništvo									
Broj aktivnih poljoprivrednika 1981	81943	87654	49305	81191	33015	28554	14759	10945	27376
% ukupno aktivnih	24,2	49,1	34,1	14,7	35,7	34,1	38,2	4,7	8,5
Pros. stopa 1961—81.	-4,4	-2,9	-2,8	-3,8	-3,2	-4,0	-3,8	-7,1	-7,9
Stopa aktivnosti 1981.	51,0	64,1	72,3	70,0	69,0	73,7	68,9	54,8	47,0
% žena u aktivnim struktura 1981 ²⁾	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
do 19 godina	2,8	3,3	2,4	2,1	3,3	3,1	2,9	2,1	3,2
20 — 44	30,3	31,0	27,3	25,5	30,8	25,7	26,3	26,1	28,5
45 — 59	41,6	39,4	39,5	39,7	40,9	43,8	41,3	35,4	35,4
60 i više	25,1	25,9	30,4	32,4	24,6	27,2	29,2	35,9	32,5

Izvor: Popis stanovništva 1981-Dokumentacija Rep. zavoda za statistiku SR Hrvatske, tab 1—2—10.

1) Zagreb-gradska zajednica i zajednica općina zajedno 2) Razlika do 100 je "nepoznato"

3) Odnosi se na stope u negradskim naseljima.

nih izvan gospodarstva u raznim oblicima mješovitih gospodarstava. Ali takav razvoj mješovitih gospodarstava nije mnogo pridonio rastu robne poljoprivredne proizvodnje. Međutim nagli prodor strojeva u individualnim gospodarstvima donio je nove probleme. Detaljnija analiza individualnih gospodarstava nije predmet ovog prikaza. Ali se i s gledišta odnosa radne snage i novih sredstava za proizvodnju, koji zahtijevaju novu organizaciju i odgovarajuće proizvodne jedinice može zaključiti o poteškoćama i izrastanja jedne produktivnije agrarne strukture.

Daljim razvojem ovi će se problemi sve više zaoštravati. Broj poljoprivrednog stanovništva će se u slijedećim godinama dalje smanjivati. Već sami demografski odnosi priliva i odliva aktivnog stanovništva dovest će do pada broja poljoprivrednika. Tome treba dodati i nastavak prelaza u druga nepoljoprivredna zanimanja.¹⁾

Općenito, smanjenje poljoprivrednog stanovništva i radne snage u poljoprivredi zakonita je i progresivna pojava jer nastaje nova društvena podjela rada i produktivnija ekonomska struktura društva. Problem je u tome kako sa smanjenim brojem poljoprivrednika postići toliku produktivnost rada da bi se proizvela društveno potrebna proizvodnja i ujedno osigurao adekvatan dohodak poljoprivrednika. U 1981. godini dolazilo je na 414,7 hiljada aktivnih poljoprivrednika 4391,1 hiljada stanovnika (u zemlji), a u 2000-oj godini bilo bi prema projekciji 211,6 hiljada poljoprivrednika na 4671,5 hiljada stanovnika, dakle oko 2 puta više stanovnika-potrošača na 1 aktivnog poljoprivrednika. Sadašnja poljoprivredna proizvodnja ne zadovoljava ni postojeće društvene potrebe. Razlozi su više ili manje poznati i nije potrebno da se ovdje obrazlažu. Razumljivo je da će porast produktivnosti rada u poljoprivredi zahtijevati dalji tehnološki napredak u individualnoj poljoprivredi i zamjenu živog rada opredmećenim radom u sredstvima za proizvodnju, a u prvom redu u strojevima (U tom smislu može se onda govoriti o »tehnološkim viškovima« u individualnim gospodarstvima). Takav razvoj sve više će se sukobljavati s uskim granicama pretežno siromnog gospodarstva. To ne znači da nisu potrebne sve one mjere koje povećavaju intenzifikaciju poljoprivredne proizvodnje u postojećem proizvodnom okviru, ali čitav razvoj govori o potrebi da se tiješne granice prevladaju udruživanjem da bi se postigle veće proizvodne jedinice.

S druge strane treba računati poteškoćama u zapošljavanju poljoprivrednika u drugim djelatnostima jer u zemlji postoji velik broj zaposlenih — sve dok se ne riješi problem nezaposlenosti bržim privrednim rastom, promjenama privredne strukture i drugim mjerama. S tog gledišta od posebne je važnosti diverzifikacija i širenje industrije i drugih djelatnosti izvan većih industrijskih i gradskih centara, a u vezi s time i razvoj male

¹⁾ Prema projekciji Ekonomskog instituta Zagreb (Konceptija dugoročnog privrednog razvoja SR Hrvatske. Modelski pristup-Zagreb, 1983) broj zaposlenih u poljoprivredi u 2000-toj godini iznosio bi 211600 ili 9,8% aktivnog stanovništva odnosno 11,7% zaposlenih u privredi. Prosječna godišnja stopa pada zaposlenih u poljoprivredi iznosi 3,2%, zaposlenih u individualnoj poljoprivredi 4,1%.

Broj zaposlenih, prema formuli modela, određen je rastom proizvodnje (u brojniku) i produktivnosti rada (u nazivniku), što znači da bi veći porast proizvodnje od predviđene omogućio i veće zapošljavanje u individualnoj poljoprivredi.

privrede o kojoj se u zadnje vrijeme ozbiljnije razmišlja. U obzir dolazi ne samo prerada poljoprivrednih proizvoda nego čitav niz drugih industrija koje nisu neposredno vezane na lokalne sirovine. To bi omogućilo veće zapošljavanje »na licu mjesta« u seoskim i mješovitim naseljima. Ove mjere su i ranije isticane, ali ih ovdje treba naglasiti zbog pogoršane demografske strukture i sve urgentnijih zahtjeva da se nagomilani problemi poljoprivrede brže rješavaju.

Na kraju, može se postaviti pitanje da li se sadašnja starosna struktura može »pomladiti«. To će zavisiti, pored kretanja prirodnog prirasta, od stupnja migracije u nepoljoprivredne djelatnosti i u vezi s time od odnosa priliva i odliva aktivnog poljoprivrednog stanovništva. Ukoliko bi se ti faktori preokrenuli u pravcu smirenije dezagrarizacije i poboljšanog odnosa priliva i odliva poljoprivrednika to bi predstavljalo pozitivan demografski razvoj. To je ipak dugoročan proces a potrebno je poduzeti mjere da se poboljša sadašnje stanje. Osobito to vrijedi tamo gdje su dezagrarizacija i starenje poljoprivrednog stanovništva veoma izraženi, kao što je slučaj u Hrvatskoj. Starih poljoprivrednika ima sve više, a seoske omladine, koja bi se usmjerila na poljoprivredu kao perspektivno zanimanje, sve manje.

Ozbiljan je položaj ostanjelih poljoprivrednika, tim više što raniji način zbrinjavanja sve više iščezava uporedno s nestajanjem patrijarhalne seoske porodice. Mirovinsko osiguranje uvedeno je sa zakašnjenjem i njega će koristiti tek slijedećih godina veći broj poljoprivrednika. Jedno od parcijalnih rješenja je preuzimanje zemljišta staračkih domaćinstava od strane društvenih gospodarstava i isplaćivanje rente. Mirovinsko i invalidsko osiguranje može ubuduće predstavljati motiv da omladina ne napušta poljoprivredu, a porast proizvodnje i dohotka omogućio bi i veće mirovine. Tako bi mirovinsko osiguranje bilo dio onih ekonomskih i socijalnih mjera koje bi vremenom dovele do povoljnije strukture aktivnog poljoprivrednog stanovništva.

Dok je problem starih poljoprivrednika socijalan problem, veći priliv omladine u poljoprivredu ima društveno-ekonomsku važnost za buduću poljoprivrednu proizvodnju. Opća obrazovnost današnje seoske omladine mnogo je veća nego ranije te će lakše prihvatiti sve tehničke i ostale inovacije u poljoprivredi. Osim daljeg profesionalnog obrazovanja potrebni su smišljeni programi savremene poljoprivredne proizvodnje koji omogućuju veću proizvodnju i dohodak od postojeće ili tek nešto poboljšane proizvodnje, u takvim organizacijskim oblicima i dohodovnim odnosima u kojima će mladi poljoprivrednici sudjelovati u svim društvenim poslovima, a posebno u onim u kojima se odlučuje o rezultatima rada. To će biti i jedan od načina da se zaustavi negativna selekcija da u selu i individualnim gospodarstvima ostaju oni koji nemaju drugog izlaza i izbora.

O specifičnim problemima zaposlenih u društvenoj poljoprivredi nije se ovdje raspravljalo. Uloga društvenih gospodarstava, promatrana s gledišta ove teme o promjenama strukture poljoprivrednog stanovništva nije samo u tome da proširuje društvene površine a te su mogućnosti zbog velike dezagrarizacije načelno povećane — nego i da se aktivnije nego do sada uključi u sve transformacije individualne poljoprivrede i da ih usmjeri u društvene tokove.